

Stabilisatie en aanpassing door IMF en Wereldbank

Na meer dan tien jaar ervaring met stabilisatie- en structurele-aanpassingsprogramma's hebben het IMF en de Wereldbank deze programma's geëvalueerd. Er is steeds veel kritiek geuit op de IMF- en Wereldbankprogramma's. De aanpassing is te veel gericht op de aanbodzijde van de economie en beperking van de vraag om evenwicht op de lopende rekening van de betalingsbalans te herstellen. De aandacht voor micro-economische gevolgen van de aanpassingsprogramma's is gering. Uit de evaluatie door het IMF en de Wereldbank blijkt dat deze organisaties meer aandacht krijgen voor de effecten van het aanpassingsbeleid voor arme delen van de bevolking. Tevens concluderen deze organisaties dat landen die een stabilisatie- of aanpassingsprogramma uitvoeren in het algemeen wat beter presteren dan andere landen. Aanpassing is vaak een langdurig proces dat uiteindelijk ook voor de armen voordeel oplevert.

DR. M.P. VAN DIJK*

De meeste ontwikkelingslanden hebben hun economie moeten aanpassen aan de nieuwe economische omstandigheden die na twee oliecrises (1973 en 1979/80) en een schuldencrisis (sinds 1982) zijn ontstaan. Het Internationale Monetair Fonds (IMF) helpt bij het stabiliseren van de economie door krediet voor korte tijd (één tot drie jaar) beschikbaar te stellen, terwijl de Wereldbank structurele-aanpassingsprogramma's financiert, die veelal voor drie tot vijf jaar worden geconcipeerd, waarbij de terugbetaling over een langere periode kan geschieden, de rente lager en de periode waarin nog niet hoeft te worden terug betaald meestal langer is¹. Tabel 1 geeft de belangrijkste doelstellingen van stabilisatie- en structurele-aanpassingsprogramma's en de daarbij behorende instrumenten. De doelstellingen en instrumenten corresponderen echter niet zo exact als in de tabel wordt gesuggereerd. Bovendien wordt vooral een positief effect verwacht van het doorvoeren van het hele pakket maatregelen. Het verschil tussen stabilisatie en structurele aanpassing is vaag en het IMF financiert tegenwoordig ook aanpassingsprogramma's. Stabilisatieprogramma's zijn in het algemeen meer macro-economisch georiënteerd. Ze leggen het accent op een beperking van de effectieve vraag om de betalingsbalans en de overheidsbegroting in evenwicht te brengen.

Aanpassingsprogramma's betreffen tevens het beleid voor het meso- (de zogenaamde sectorale-aanpassingsleningen) en microniveau (onder andere beleid en activiteiten om de sociale gevolgen van aanpassing op te vangen). Ze beogen de prijzen meer marktconform te maken en de economische instituties aan te passen, zodat de economie efficiënter wordt en economische groei wordt bevorderd. Een stabilisatie- en structureel-aanpassingsbeleid kan kort worden gedefinieerd als een lening om de in tabel 1 genoemde instrumenten te financieren ter realisering van de daar genoemde doelstellingen.

Na meer dan tien jaar ervaring met stabilisatie en structurele-aanpassingsprogramma's hebben zowel het IMF als de Wereldbank hun ervaringen geëvalueerd en daar een aantal lessen uit getrokken². Ook van buitenaf is kritiek gekomen op de stabilisatie en aanpassingsprogramma's, die hieronder zal worden samengevat³.

Vervolgens zullen enkele methodologische problemen aan de orde komen die een rol spelen indien men de effecten van stabilisatie- en structurele-aanpassingsprogramma's probeert vast te stellen. Daarna komen de conclusies van de IMF- en Wereldbankevaluaties ter sprake, waarbij ten slotte enkele kanttekeningen zullen worden geplaatst.

* De auteur werkt bij het Growth Dynamics University Institute en de vakgroep micro-economie en economische orden van de Economische Faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

1. Met name indien het om een land gaat dat voor IDA (International Development Association) fondsen in aanmerking komt. Dit is het loket voor gesubsidieerde leningen van de Wereldbank. De terugbetaling begint dan na ongeveer 5 jaar, de rente kan 0,75% en de terugbetalingstijd vijftig jaar bedragen. Ter vergelijking, het IMF berekent 9 procent rente en wenst terugbetaling in 3 tot 5 jaar.

2. World Bank, *Adjustment lending, an evaluation of ten years of experience*, Policy research series, nr. 1, Washington, 1988. World Bank/UNDP, *Africa's adjustment and growth in the 1980s*, New York, 1988. IMF, *The implications of fund-supported adjustment programs for poverty, Experiences in selected countries*, Washington, 1988.

3. V. Thomas en A. Chhibber (eds.), *Adjustment lending, how it has worked, how it can be improved*, een samenvatting van Wereldbank, Washington, 1989; ECA, *African alternative framework to structural adjustment programmes for socio-economic recovery and transformation*, Addis Abeba, 1989; UNICEF, *The invisible adjustment, poor women and the economic crisis*, Santiago, 1989; G.A. Cornia, R. Jolly en F. Stewart (eds.), *Adjustment with a human face, protecting the vulnerable and promoting growth*, New York, Oxford University Press, 1989; ILO, *Recovery and employment, report to the Director-General*, Genève, 1989.

Tabel 1. Doelstellingen en instrumenten van stabilisatie en structurele aanpassingsprogramma's

Doelstellingen	Instrumenten
1. Herstel evenw. bet. balans	Devaluatie/exportbevordering
2. Kleiner tekort overh. begroting	Bezuinigingen overheid
3. Verminderen inflatie	Hogere rente/selectief krediet
4. Vergroten concurrentiekracht	Beheersing van de lonen
5. Liberalisering wereldhandel	Liberalisering invoer
6. Stimuleren part. sector	Deregulering en incentives
7. Herstel groei economie	Leningen in vreemde valuta
8. Nieuwe investeringen	Liberalisering kapitaalverkeer
9. Andere rol voor overheid	Privatisering staatsbedrijven

Kritiek op aanpassingsprogramma's

Thomas en Chhibber geven aan wat de problemen zijn in de ontwerp- en implementatiefase van een structurele aanpassingslening van de Wereldbank. Aanpassingsprogramma's kunnen te veel bezuinigingen op de overheidsbegroting nastreven en daardoor met name de armen in de samenleving treffen. Naast bezuinigingen worden vaak extra uitgaven aanbevolen om markten efficiënter te laten werken of de export op te voeren, waardoor toch weer tekorten op de begroting kunnen ontstaan. De uitvoering van het programma kan niet rigoreus genoeg zijn, of de verwachting dat allerlei belangengroepen bereid zouden zijn iets in te leveren voor het nationaal belang kan te optimistisch zijn geweest. De Wereldbank kan ook te weinig voorwaarden bij de lening hebben gesteld (too low conditionality), of problemen hebben met de coördinatie van het beleid met andere donoren. Ten slotte kan de buitenlandse hulp te langzaam op gang komen of werken de commerciële banken onvoldoende mee. Soms zijn de voorspellingen van prijsontwikkeling, rente en afzetmogelijkheden in het buitenland te optimistisch geweest. De auteurs doen een aantal suggesties hoe deze kritiek kan worden ondervangen.

Van der Hoeven wijst op 'too much conditionality'⁴. De voorwaarden in de meeste aanpassingsprogramma's zouden meer zaken betreffen dan strikt nodig zijn. Bovendien formuleren verschillende donoren en donororganisaties extra voorwaarden, waardoor sprake is van een opeenstapeling van condities (cross conditionality). Hij pleit voor het UNICEF-alternatief: structurele aanpassing met een menselijk gezicht⁵.

De Braziliaanse econoom Bacha is van mening dat het IMF er ten onrechte van uitgaat dat meestal de binnenlandse vraag te veel is gestegen omdat de overheid te veel heeft uitgegeven, of omdat de kredietverlening uit de hand is gelopen⁶. Het aanbevolen, zeer restrictieve beleid om de betalingsbalans in evenwicht te brengen heeft zulke sterke deflatoire gevolgen, dat het land in een economische recessie belandt. Het doel van het IMF zou op een eenvoudiger manier gerealiseerd kunnen worden. Bacha pleit voor een apart programma voor het herstel van het evenwicht op de betalingsbalans en voor het bereiken van het zogenaamde interne evenwicht⁷. Zijn benadering sluit aan op dat van de macro-econoom L. Taylor, die in zijn werk heeft gewezen op structurele factoren die impliceren dat economieën van ontwikkelingslanden niet altijd reageren zoals markteconomen dat voorspellen⁸. Verder verschilt Bacha met het IMF van mening over de oorzaken van inflatie. Inflatie zou veroorzaakt worden door een scheve inkomensverdeling en door 'economic strangulation' (prijsstijgingen omdat de

industriële sector slechts over geïmporteerde grondstoffen of onderdelen kan beschikken).

Ook internationale organisaties hebben op de negatieve gevolgen van structurele-aanpassingsprogramma's gewezen. UNICEF benadrukt voortdurend dat de gezondheid van moeder en kind er onder lijdt. De Internationale Arbeidsorganisatie wijst er op dat er meer moet worden gedaan om een aanpassings- en werkgelegenheidsbeleid te voeren⁹ en de Wereldgezondheidsorganisatie heeft herhaaldelijk duidelijk gemaakt dat er door alle bezuinigingen minder geld voor gezondheidszorg beschikbaar is. Zowel de Wereldbank als het IMF zijn zich bewuster geworden van de noodzaak meer rekening te houden met de sociale consequenties van hun stabilisatie- en structurele-aanpassingsprogramma's¹⁰. In juli 1987 is door het Ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties (UNDP) een project gelanceerd, dat de sociale gevolgen van structurele aanpassingsprogramma's in Afrika in de gaten probeert te houden¹¹. Daarbij wordt samengewerkt met de Wereldbank. Op grond van studies van de effecten van aanpassingsbeleid zijn voorstellen gedaan over de wijze waarop de negatieve gevolgen van dat beleid kunnen worden beperkt. Ondertussen is ervaring opgedaan met programma's die beogen die zogenaamde sociale kosten van aanpassingsprogramma's te beperken¹².

De Wereldbank/UNDP publikatie genoemd in noot 2 is een resultaat van het in 1987 gelanceerde project. Het rapport is nogal optimistisch van toon: "programs of economic reform and adjustment have helped African countries begin to improve their economic performance". De Economische Commissie van de Verenigde Naties voor Afrika (ECA) publiceerde een gepeperde reactie en kwam met een *African alternative framework to structural adjustment programmes*¹³. De uitvoerende secretaris van deze organisatie, de Nigeriaan Adebayo Adedeji, verklaarde dat structurele aanpassingsprogramma's in Afrika niet werken: "in fact I believe that structural adjustment programs are aggravating the crisis in Africa"¹⁴. Het door de ECA ontwikkelde alternatief benadrukt dat structurele aanpassingsprogramma's moeten opteren voor een lange-termijnperspectief "to achieve socio-economic recovery and transformation". Voedselzelfvoorziening moet de eerste prioriteit zijn, ecologische degradatie moet worden gestopt en de schuldenlast van Afrika moet worden verlicht. Andere punten die aandacht krijgen zijn het belang van participatie van

4. R. van der Hoeven, Conditionality en economisch beleid in schuldenlanden: op weg naar aanpassing met een menselijk gezicht, *Internationale Spectator*, september 1989.

5. G.A. Cornia et. al., op.cit., 1989.

6. E.L. Bacha, IMF conditionality: conceptual problems and policy alternatives, *World Development*, vol. 15, nr. 12, 1987.

7. Zie ook Avramovic, *Conditionality: facts, theory and policy*, WIDER, Helsinki, 1989.

8. L. Taylor, *Structuralist macroeconomics*, Basic books, New York, 1983.

9. ILO, op.cit., 1989.

10. Van der Hoeven, op.cit., trekt dezelfde conclusie. Zie bij voorbeeld Development Committee, *Strengthening efforts to reduce poverty*, IBRD/IMF, Washington, 1989; Development Committee, *Protecting the poor during periods of adjustment*, IBRD/IMF, Washington, 1987; J. Price Gittinger, *Targeted programs for the poor during structural adjustment*, IBRD, Washington, 1988; E. Zuckerman, *Adjustment programs and social welfare*, IBRD, Washington, 1989.

11. UNDP, *Regional programme for Africa: fourth cycle, assessment of structural adjustment in Sub-Saharan Africa*, New York, 1986.

12. Vgl. S.I. Cohen en M.P. van Dijk, *Structural adjustment policies for promoting growth and equity: analytical frameworks and policy issues*, EADI/EUR Workshop paper, Rotterdam, 1990.

13. ECA, *African alternative framework to structural adjustment programmes*, 1989.

14. Development Forum, december 1989.

de bevolking in het opstellen van de aanpassingsprogramma's, het belang van de informele sector voor de werkgelegenheid en van het consequent uitvoeren van een bepaald beleid. Het recentste Wereldbankrapport over Afrika¹⁵ bewijst dat de ideeën van de ECA ingang hebben gevonden in Washington.

Ten slotte moet worden opgemerkt dat structurele-aanpassingsprogramma's vaak veranderingen in de inkomensverdeling teweegbrengen. Meestal in de richting van grotere ongelijkheid, tenzij echter in het beleid expliciet de belangen van bepaalde groepen zijn meegenomen¹⁶.

Problemen bij de evaluatie van het beleid

Bij het vaststellen van de effecten van stabilisatie- en structurele-aanpassingsprogramma's wordt men gehinderd door een aantal problemen, nog afgezien van het feit dat er enige tijd nodig is alvorens de effecten kunnen worden vastgesteld. Ten eerste gaat het niet om het effect van een individuele beleidsmaatregel, maar om het cumulatieve effect van een serie maatregelen, waarvan gehoopt wordt dat het totale effect meer is dan de som der delen. Ten tweede is het moeilijk de effecten van het structurele aanpassingsprogramma te scheiden van effecten van ander, met name in het verleden geïnitieerd beleid, van nieuwe externe of interne schokken, of van politieke ontwikkelingen. Verder zou men graag het effect op sector- en huishoudniveau willen vast stellen, maar er zijn meestal geen cijfers beschikbaar over de effecten voor de voedsellandbouw of de informele sector. Evenmin zijn de gevolgen voor de consumptie van de armen gedurende een bepaalde periode gemakkelijk vast te stellen. Bovendien verloopt in sommige landen het aanpassingsproces niet continu. Door nieuwe schokken of politieke ontwikkelingen kan het proces een tijdje stil liggen.

Methoden om effecten te meten

De meest wenselijke methode om de gevolgen van structurele aanpassingsprogramma's voor verschillende sectoren en groepen vast te stellen is de bouw en schatting van een econometrisch model¹⁷. Indien zo'n 'comprehensive' aanpak niet mogelijk is kan gewerkt worden met een beperkt aantal macro-economische indicatoren, zoals economische groei, herstel van het evenwicht op de betalingsbalans en de daling van de inflatie. Deze benadering wordt toegepast door de Wereldbank en het IMF. UNICEF daarentegen werkt met een aantal sociale indicatoren op microniveau. De laatste benadering heeft vooral een emotionele overtuigingskracht: "door het programma is het sterftecijfer voor kinderen gestegen".

Doordat de Wereldbank en het IMF bij hun evaluaties vrijwel uitsluitend gebruik maken van macro-economische indicatoren wordt niet op overtuigende wijze aangetoond dat de landen die aanpassingsprogramma's uitvoeren het beter doen dan andere landen. Het is beter de effecten ook op microniveau vast te stellen, bij voorbeeld door middel van huishoudenquêtes, vooral indien die redelijk gedetailleerd zijn en er gegevens voor een aantal jaren beschikbaar zijn¹⁸. Ten slotte moet worden gewezen op politieke en meer historische analyses om de effecten van structurele aanpassingsprogramma's vast te stellen¹⁹. Deze methoden kunnen in het bijzonder helpen bij het krijgen van een goed begrip van de situatie waarin veel ontwikkelingslanden zich op dit moment bevinden.

Evaluaties door IMF en Wereldbank

Mei 1988 publiceerde het IMF een studie over de gevolgen van door het Fonds gesteunde aanpassingsprogramma's voor armoede²⁰. De studie is gebaseerd op twee Latijnsamerikaanse landen (Chili en de Dominicaanse republiek), twee Afrikaanse landen (Ghana en Kenya) en drie Aziatische landen (Filipijnen, Sri Lanka en Thailand). Hoewel wordt gesuggereerd dat heel gedetailleerd de effecten van een aantal maatregelen voor speciale groepen zullen worden vastgesteld blijft het rapport toch erg op het macro-niveau steken. Het gaat vooral om verbale redeneringen en het effect op indicatoren, als de economische groei, de inflatie, de omvang van kredietverlening en het tekort op de overheidsbegroting voor en na het aanpassingsprogramma. De conclusie is dat aanpassingsprogramma's belangrijke effecten hebben voor de inkomensverdeling en dat compenserende programma's in een aantal gevallen wenselijk zijn²¹. Volgens het IMF speelt stabilisatie op de lange termijn een belangrijke rol als het gaat om het behartigen van de belangen van de armen. Zonder zo'n programma zijn het de armsten die het meest worden getroffen. De gekozen mix van aanbevolen maatregelen voor een bepaald land is van groot belang. In het bijzonder van de aandacht die de aanbodkant van de economie krijgt, worden de armen geacht te profiteren, voor zover zij in de landbouw, informele of industriële sector werkzaam zijn. Het IMF wijst er op dat het alternatief voor een ordelijk stabilisatieprogramma dikwijls, of een wanordelijke aanpassing is door grote prijsstijgingen, of doorsukkelen met niet te beheersen onevenwichtigheden op de begroting en de betalingsbalans. Die onevenwichtigheden leiden tot allerlei overheidsingrijpen en resulteren in de bloei van de zwarte markt voor vreemde valuta en allerlei moeilijk-verkrijgbare goederen. Vooral de armen zijn daarvan de dupe.

De Wereldbankstudie die eind 1988 uitkwam is breder van opzet en betreft vijf Aziatische, vijf Latijnsamerikaanse en zes Afrikaanse landen die een structureel aanpassingsprogramma hebben uitgevoerd²². De groei van het nationaal inkomen en de export, de ontwikkeling van de inflatie, de investeringen, de wisselkoers, de tekorten van overheidsbegroting en op de betalingsbalans en de omvang van de buitenlandse schuld worden vergeleken met een aantal landen dat geen aanpassingsprogramma uitvoerde. De conclusie is dat de aanpassingsprogramma's zijn gefinancierd in landen die er het slechtste voor stonden en dat de aanpassing meer tijd nodig had dan werd verwacht. De verklaring is vooral de verslechterde externe omgeving (met name de slechtere ruilvoet en de hoge rente) en het niet meer beschikbaar zijn van leningen, terwijl de buiten-

15. Wereldbank, *From crisis to sustainable growth*, Washington, 1989.

16. S.I. Cohen en M.P. van Dijk, op.cit., 1990.

17. L. Taylor, *Varieties of stabilization experience, towards sensible macroeconomics in the Third world*, Oxford, Clarendon Press, 1988. Hierin wordt de ervaring met een aantal landen studies samengevat. Dit project van het World Institute for Development Economics Research (WIDER in Helsinki) maakt gebruik van een econometrisch model gebaseerd op de social accounting matrix (SAM).

18. C. Grootaert en R. Kanbur, *Policy-oriented analysis of poverty and the social dimensions of structural adjustment, a methodology and proposed application to Cote d'Ivoire*, Washington, 1990.

19. Bij voorbeeld W. Alberts, *Ladies agreements, een analyse van overheidsbeleid en voedselmarkting in Ghana 1979-89*, vakgroep sociaal-economische geschiedenis, Utrecht, 1990.

20. IMF, op.cit., 1988.

21. Ervaring met zulke programma's wordt samengevat in: M.P. van Dijk, *Structural adjustment programs and social funds to alleviate the short term effects: Bolivia, Guyana and Jordan*, EADI/EUR workshop, Rotterdam, 1990.

22. Wereldbank, op.cit., 1988.

landse hulp nauwelijks is gestegen. Toch hebben de landen die hun economie probeerden aan te passen het iets beter gedaan dan de andere. Dit verschil is echter niet significant voor de landen ten zuiden van de Sahara en landen met een grote buitenlandse schuld (vooral de Latijns-Amerikaanse landen). In het algemeen zijn de landen die een aanpassingsprogramma uitvoerden succesvoller geweest in het vergroten van hun export dan in het bewerkstelligen van binnenlandse economische hervormingen. Tekorten op de overheidsbegroting bleven vaak belangrijk, terwijl institutionele veranderingen heel langzaam bleken te verlopen en de binnenlandse investeringen ook niet sterk zijn gestegen. De toewijding van de overheid aan het programma bleek van cruciaal belang.

Voorwaarden voor succes

Biegman zet de factoren die het succes van structureel aanpassingsbeleid bepalen op een rijtje²³. Hij wijst op het belang van externe factoren zoals het niveau van de rente en de mate van liberalisering van de wereldmarkt. In het land zelf is de politieke toewijding cruciaal, evenals de aandacht voor de gevolgen van het beleid voor de armen. Verder is de (institutionele) capaciteit van de overheid om stabilisatie en structurele-aanpassingsprogramma's te implementeren belangrijk. Daarbij komt het belang van een uitwerking van het beleid op sectorniveau, het accepteren dat de overheid een meer voorwaardenscheppende rol in het ontwikkelingsproces heeft en het beschikbaar komen van krediet.

Hier kan aan worden toegevoegd dat het betreffende ontwikkelingsland enorm geholpen wordt indien er tegelijkertijd een sanering van de buitenlandse schuld plaats vindt. Ook voor de donor is het belangrijk dat er een goede dialoog met de regering wordt gevoerd over het verloop van het programma en de wenselijkheid van aanvullend beleid. De donoren moeten onderling hun activiteiten coördineren en zich realiseren dat het structurele aanpassingsbeleid steeds meer een integraal onderdeel wordt van het langetermijnontwikkelingsbeleid van het betreffende land.

Conclusies

Voordat structurele-aanpassingsprogramma's geformuleerd worden, dient men de oorzaken van de crises goed na te gaan. Is dit een interne of een externe schok, gaat het om een tijdelijke of een blijvende onevenwichtigheid? Indien het programma met de oorzaak van de crisis rekening houdt, winnen de voorstellen aan realisme.

De noodzaak van stabilisatie en structurele-aanpassingsprogramma's wordt tegenwoordig door de meeste landen onderkend. Ondanks de toegenomen aandacht voor de effecten van stabilisatie en aanpassingsbeleid op sectoraal- en huishoudniveau is naar die effecten nog maar weinig onderzoek gedaan. De twee belangrijkste benaderingen, die van UNICEF door middel van sociale indicatoren op microniveau en die van de Wereldbank en het IMF via enkele macro-economische grootheden, staan nog heel ver van elkaar af.

Een van de lessen van de evaluaties is dat aanpassing vaak een langdurig proces is, dat verschillende fasen kan doorlopen. Alberts beschrijft deze heel duidelijk in het geval van Ghana, een land dat tot een van de showcases van het IMF en de Wereldbank werd gebombardeerd²⁴. In 1984 lag het accent aanvankelijk op stabilisatie door een restrictief monetair beleid en het verminderen van de overheidsuitgaven; een typische 'demand management' aanpak.

Een grotere export van cacao, het traditionele exportproduct van Ghana, kreeg erg veel aandacht. Toen dat niet erg lukte werd er geld besteed aan het verbeteren van het transport en de infrastructuur, al een meer aanbodskaantachtige benadering. Toen er in de landbouw enig succes werd ge oogst werd de industriële sector onder handen genomen. Ten slotte kwam UNICEF in 1987 met een studie over de sociale consequenties van het aanpassingsprogramma en werd een project opgezet om die te beperken. De Wereldbank schenkt pas sinds 1988 meer aandacht aan de aanbodzijde. Het is duidelijk geworden dat aanpassingsprogramma's vijf tot zelfs tien jaar kunnen duren.

Uit de evaluatiestudies is ook gebleken dat de volgorde waarin de hervormingen plaats vinden erg belangrijk is. Dornbusch vat het zo samen: "begin freeing those markets where prices tend to be least responsive"²⁵. Dat wil zeggen liberalisering van de arbeidsmarkt voor liberalisering van de goederenmarkt. Liberalisering van de arbeids- en goederenmarkt, alvorens de financiële markt te liberaliseren. Ten slotte moet de invoer van goederen en diensten (de lopende rekening) eerst geliberaliseerd worden, alvorens de kapitaalrekening vrijer te maken. Indien van deze volgorde wordt afgeweken, werkt het niet. Sommige auteurs gaan zo ver dat ze het mislukken van bepaalde aanpassingsprogramma's toeschrijven aan het niet aanhouden van de juiste volgorde²⁶.

Een algemene conclusie betreft het belang van aanpassingsbeleid. In de meeste ontwikkelingslanden is het niet langer het Ministerie van Planning dat het ontwikkelingsproces bepaalt. Op het Ministerie van Financiën worden de tekorten op de begroting en de betalingsbalans geanalyseerd en op grond daarvan wordt een beleid uitgestippeld, waarbij de markt een belangrijker rol speelt dan het plan. Donorlanden en -organisaties stellen voorwaarden bij hun steun en die moeten in het beleid verdisconteerd worden. Op grond van de ervaring tot nu toe valt te verwachten dat die voorwaarden alleen maar strenger zullen worden, met name indien de hulp beter wordt gecoördineerd. Oost-Europa loopt in dit opzicht voorop. Het Westen eist democratie, ruimte voor de particuliere sector en internationaal kapitaal (door middel van joint ventures). Die eisen zullen, met name indien de economische ontwikkeling in Oost-Europa snel op gang komt, ook steeds vaker in Afrika en Latijns-Amerika worden gesteld, wat tot nu toe vaak niet gebeurde, omdat veel landen bang waren (neo-)koloniaal over te komen.

Meine Pieter van Dijk

23. N.H. Biegman, *Investerings en industriële samenwerking in ontwikkelingslanden*, Ministerie Buitenlandse Zaken, Den Haag, 1989.

24. W. Alberts, op.cit., 1990.

25. R. Dornbusch and F.L.C.H. Helmers, *The open economy, tools for policymakers in developing countries*, Oxford University Press, New York, 1989.

26. *IMF Survey*, 1989.